
VERTAALVINDING AAN DE HAND VAN DE *CODEX JUSTINIANUS*

J.E. Spruit (Utrecht)

1

Na de voltooiing van de *Institutiones* en de *Digesta*, wordt in Nederland en België verder gewerkt aan het toegankelijk maken van de *Codex* en de *Novellae* in een vertaling in het Nederlands, dit ten behoeve van de steeds omvangrijker wordende groep juristen, historici en anderen die hun moedertaal beter beheersen dan het juridische Grieks en Latijn. Weliswaar wordt beoogd de oorspronkelijke tekst recht te doen in een leesbare, exacte en begrijpelijke vertaling, maar juist bij technische literatuur – men denke aan Vitruvius' *De architectura* of de rechtsgeleerde overlevering als vervat in de componenten van het *Corpus iuris civilis* – is het handhaven van nauwe betrekkingen tussen brontaal en doeltaal geboden. De artistieke vrijheid om, zoals bij antieke poëzie vaak het geval is, over te gaan tot een sferische hertaling is er bij technische literatuur in mindere mate. Ondanks de gehoudenheid van degene die zich bezighoudt met het vertalen van juridische, architectonische, medische of landmeetkundige bronnen om antieke technische termen om te zetten in gelijkwaardige eigentijdse bewoordingen, speelt de vrijheid toch een rol waar het gaat om de structurering van de tekst in zijn vertaalde vorm, de woordkeuze, de volgorde van samenhangende passages, de interpunctie en de hertaling van juist die technische termen die essentieel zijn voor het verstaan van de tekst. Vooral de verordeningen uit de late keizertijd doen een beroep op het (ver)taalvindingsvermogen van de vertaler.

Veelkleurig zijn de subtiliteiten die bij het vertalen een rol kunnen spelen. Menige valkuil kan zich bij het transformeren van de brontaal naar de doeltaal openen. Ook de plaatsing van leestekens kan de lezer die deze negeert op dwaalwegen voeren. *Mea mater mala sus est.* Of is het: *mea mater, mala sus est.* De komma maakt het verschil. In het eerste geval dient de vertaling te luiden: Mijn moeder is een lelijk zwijn. Mét de komma is het vertaalresultaat veel minder beladen: Kom moeder, het zwijn eet appels!

2

Talloos zijn de problemen waarvoor de vanaf 2005 uit te brengen *Codex*vertaling ons stelt. Om te beginnen zit de tekst van de keizerlijke verordeningen vol voetangels en klemmen. Daar waar de keizerlijke wetgeving is geredigeerd door juristen die opgeleid waren in de juridische en juridisch-

literaire traditie van hun voorgangers – de rechtsgeleerden uit de zogenaamd klassieke periode van de Romeinse rechtswetenschap – dienen zich voor de vertalers geen andere problemen aan dan die waarvoor zij zich bij de *Digesten* gesteld wisten. Later, in de vierde en volgende eeuwen, treden er wijzigingen op in de stijl van de keizerlijke kanselarij: Het karige op juridische trefzekerheid gerichte woordgebruik maakt geleidelijk plaats voor een omstandig in de lengte getrokken niet altijd even duidelijk proza. De inhoudelijke exactheid geraakt soms verdrongen, ondanks pedante pogingen om, bijvoorbeeld door herhaling, overduidelijk te zijn; gevoelsmomenten worden soms geaccentueerd; de overdaad en de weinig natuurlijke constructivistische redactionele vormgeving door de "departementale" juristen voeren inhoudelijk tot vaagheden waarvan de interpretatie ook toen enig denkvermogen van de justitiabelen gevraagd zal hebben. Voorbeelden van omslachtige wetgeving vindt men te over, zo onder anderen in *Codex 1,5,2,pr.* In deze verordening uit 379 wordt in een cryptisch-rhetorische passage het verbod opgenomen dat van ketterij verdachte personen hun dwaalleer niet mogen uitdragen en geen bedienaren mogen aanstellen, met de motivering dat bij een non-existent geloof aan ideeën niets valt over te dragen en aangestelde geestelijken juist die kwaliteit missen.

Imppp. Gratianus Valentinianus et Theodosius AAA. ad Hesperium pp. Omnes vetitae legibus et divinis et imperialibus constitutionibus haereses perpetuo conquiescant et nemo ulterius conetur quae reppererit profana praecepta vel docere vel discere: ne antistites eorundem audeant fidem insinuare, quam non habent, et ministros creare, quod non sunt: ne per conventiam iudicantium omniumque, quibus per constitutiones paternas super hoc cura mandata est, eiusmodi audacia negligatur et crescat.

1. Haereticorum autem vocabulo continentur et latis adversus eos sanctionibus debent succumbere, qui vel levi argumento iudicio catholicae religionis et tramite detecti fuerint deviare. D. III non. Aug. Mediolano. acc. XIII k. Sept. Ausonio et Olybrio cons.

De doorluchtige keizers Gratianus, Valentinianus en Theodosius tot Hesperius, Pretoriaans Prefect. Alle door de goddelijke wetten en keizerlijke verordeningen verboden ketterijen moeten voor altijd verdwijnen en niemand mag het verder nog wagen onchristelijke leerstellingen die hij uitgedacht heeft, te onderwijzen of te bestuderen. De voorgangers van die lieden mogen het niet wagen hun een geloof in te fluisteren dat zij niet hebben, en bedienaren aan te stellen, hetgeen zij niet zijn. Een driestheid van die aard mag niet ongestraft gelaten worden en niet toenemen door de toegeeflijkheid van degenen

die recht spreken en van al degenen aan wie de zorg hierover bij de verordeningen van Mijn vader opgedragen is. 1. Degenen van wie zelfs maar door een licht bewijs ontdekt is dat zij afwijken van het oordeel en het rechte pad van de katholieke godsdienst, worden onder de benaming van "ketter" samengevat en moeten de sancties ondergaan die tegen deze personen uitgevaardigd zijn. Uitgegeven op 3 augustus te Milaan, ontvangen op 20 augustus tijdens het consulaat van Ausonius en Olybrius.

3

Een geheel eigen problematiek vormen de zogenaamde onvertaalbare begrippen, waaraan de keizerlijke wetgeving zeer rijk is. In het klassieke recht bestonden deze ook al, men denke aan *cretio*, dat vertaald is als "vormelijke aanvaardingsclausule" of *stipulatio*, dat vertaald is als "vormelijke mondelinge overeenkomst". De *Codex Justinianus* kent dit probleem in een veel grotere dimensie. Zo worden in het kerkelijk recht, opgenomen in de eerste dertien titels van boek I, de bisschoppen met grote regelmaat voorzien van het epitheton *religiosus: religiosi episcopi*. Hoe dit te vertalen? "Religieus" en "godsvruchtig" werden al direct verworpen. Evenzo "heilig". "Plichtbewust" leek een goede vertaling, aldus aanknappend bij de antieke betekenis van het woord *religio*. Echte tevredenheid was er nog niet. Na vele maanden werd opeens een juister woord gevonden, zodat nu allerwegen vertaald wordt: "godvrezende bisschoppen".

In *Codex* 5,13 komt, in het kader van de versmelting van de aan de *dos* verbonden acties, de *actio rei uxoriae* ter sprake. De Duitse vertaling van het begrip *res uxoria* is mooi kort: *Frauengut*. In het Nederlands echter zou aan de letterlijke vertaling van dit begrip, *vrouwengoed*, iedere betekenis ontvallen. Wat te doen met *actio rei uxoriae*? Een korte bruikbare vertaling zou kunnen zijn: Actie terzake van het vrouwenvermogen. Ervoor pleit de korthed, ertegen de kleurloze kwalificatie "vrouwenvermogen", dat op geen enkele wijze aangeeft dat het gaat om vermogen van de gehuwde vrouw. De voorkeur gaat derhalve uit naar "actie terzake van het vermogen van de echtgenote". Deze vertaling mist echter de nagestreefde korthed, ook al geeft zij beter aan waar het om draait.

4

Bij het zoeken naar een passend equivalent voor de in de keizerlijke verordeningen gebruikte aanspreektitels, waarin zich de Byzantijnse hoofse pracht ten volle manifesteert, wordt door de veelheid van de gebruikte

kwalificaties een aanslag gedaan op de vindingrijkheid van de vertalers. De *praefectus praetorio* wordt door de keizerlijke kanselarij aangeschreven onder het hanteren van fraaie titels als *celsitudo tua*, Uwe Hoogheid (Cod. 12,59,3); *sublimitas tua*, Uwe Voortreffelijkheid (Cod. 11,43,6,3); *magnificentia tua*, Uwe Luisterrijkheid (Cod. 11,43,6,2); *eminentia tua*, Uwe Uitmuntendheid (Cod. 11,43,6,3); *magnitudo tua*, Uw Grootheid (Cod. 1,27,13); *gravitas tua*, Uwe Gestrengheid (Cod. 5,73,4). Ook de keizer meet zich uiteenlopende kwalificaties aan: *mansuetudo nostra*, Onze Goedertierenheid (Cod. 1,4,3); *serenitas nostra*, Onze Doorluchtigheid (Cod. 11,41,2); *tranquilitas nostra*, Onze Zachtmoedigheid (Cod. 1,20,1); *aeternitas imperialis*, de keizerlijke Eeuwigheid (Cod. 1,50,2).

5

Een immens probleem blijven de benamingen van de laat-antieke functies in de publieke sector vormen. Niet alleen is de benaming op zichzelf niet of nauwelijks vertaalbaar, ook de inhoud ervan – die soms in de tijd van inhoud veranderde – bood weinig aanknopingspunt. Zo bijvoorbeeld de *agentes in rebus*. Tot voor kort vond men deze functionarissen veelal aangeduid als "geheime politie". Hun taak was oorspronkelijk het verrichten van koeriersdiensten en het overbrengen van de berichten vanuit de centrale kanselarij. In de provincie hielden zij het toezicht op de postdienst en sedert Constantijn II fungeerden zij als rapporteurs omtrent de gang van zaken bij het bestuur van de provincie. Andere taken volgden, sommige met dankbare mogelijkheden tot zelfverrijking, een euvel dat in de late oudheid door velen in hogere en lagere functies met niet aflatend enthousiasme in stand werd gehouden. Uiteindelijk is gekozen voor "keizerlijke koeriers" als Nederlands equivalent, daarbij aansluitend aan hun oorspronkelijke hoofdtaak.

Veel hoofdbreken heeft het ambt van de *comes* gekost, een aanduiding die men voor uiteenlopende ambtelijke functionarissen tegenkomt, maar evenzeer ook als eretitel voor hoge ambtenaren die deel uitmaken van de keizerlijke adviesraad (*consistorium*) en bovendien als aanduiding voor hogere militaire functies. Zou het om de latere Frankische periode gaan, dan zou het probleem minder groot geweest zijn en zou men met de vertaling "graaf" in de goede richting zitten. Voor de late Oudheid daarentegen is deze vertaling volstrekt onbruikbaar. In allerlei combinaties komt men de *comes* tegen: *Comes commerciorum*, *comes divinarum domorum*, *comes rerum privatarum*, *comes sacrarum largitionum*, *comes sacri patrimonii*, *comes Orientis*, *comes militaris*.

A.H.M. Jones gaat in zijn onvolprezen fraaie standaardwerk *The Later Roman Empire (284-602)*¹ uitgebreid in op de competentie van deze hoge ambtsdragers en de wisselende inhoud van hun bevoegdheden, maar onthoudt zich wijselijk van het suggereren van enige vertaling. Hij heeft het gelijk aan zijn zijde: Deze ambtsaanduidingen zijn inderdaad volstrekt onvertaalbaar. Echter, in het kader van de uitgangspunten die vanaf het midden van de jaren zeventig hebben gegolden bij het vertalen van alle Romeinse juridische bronnen, dient voor alle antieke begrippen een equivalent in het Nederlands te worden gevonden. Aan dit uitgangspunt diende streng de hand te worden gehouden. Ook bij de *Codex*! Eindeloos veel tijd is verloren gegaan met het zoeken naar aannemelijke vertalingen voor talloze onvertaalbaar geachte woorden. Van vele kanten zijn creatieve ideeën aangedragen, die vervolgens onder genadeloze kritiek weer in de kiem werden gesmoord. En eindeloos zullen de verwijten zijn, die straks na publicatie van de *Codex*vertaling met name aan het adres van schrijver dezes zullen worden gericht. Na langdurige gedachtewisseling met velen is voor *comes* met het Nederlandse woord "bewindhebber" een enigszins vaag begrip gekozen dat enerzijds in het Nederlandse administratieve recht niet voorkomt, anderzijds in de meeste samenstellingen bruikbaar lijkt zonder associaties met een gelijksoortige functionaris in enig modern staatsbestel. Aldus kwam er voor de bovengenoemde functies tot de volgende vertaling: Bewindhebber van het handelsverkeer, bewindhebber van de keizerlijke gebouwen, bewindhebber van het keizerlijk privaat vermogen, bewindhebber van de keizerlijke uitgaven, bewindhebber van het keizerlijke vermogen, bewindhebber van het diocees Oriens en generaal (in een provincie). *Comes Iustiniani* als eretitel was oorspronkelijk weergegeven als "gezel" van Justinianus. Dit is inmiddels vervangen voor de aanduiding "staatsraad", vanzelfsprekend met de aantekening dat de staatsraad uit het moderne Nederlandse staatsbestel niets van doen heeft, noch historisch noch inhoudelijk, met de antieke *comes* als vertrouweling van de keizer.

6

Daarnaast hebben zich in de late oudheid binnen het keizerlijk ambtelijk apparaat tal van functies ontwikkeld die ondanks hun blijvend gelijknamige aanduiding in de tijd geleidelijk van inhoud zijn veranderd; ook de onderlinge hiërarchische positie is niet altijd even duidelijk. De meeste van deze functieaanduidingen zijn in wezen onvertaalbaar en het zou de voorkeur verdienen om deze onvertaald in de Nederlandse tekst op te nemen. Dit doet

1 Oxford 1964 (herdruk 1986; 1992).

ook Jones in zijn zojuist genoemde standaardwerk. Aangezien het echter een van de uitgangspunten is geweest om ook onvertaalbare begrippen over te zetten in een Nederlandse vertaling kon dit standpunt niet gehandhaafd worden. In het besef dat de ene vondst gelukkiger was dan de andere en dat vele van de gekozen vertalingen een gemakkelijk vertrekpunt zouden kunnen vormen voor voor de hand liggende kritiek, hebben de vertalers doorgezet en na talloze soms zeer tijdrovende discussies een aantal vertalingen vastgesteld, waarvan hieronder een kleine proeve volgt. De *procurator metallorum* is in vertaling "mijnadministrateur" geworden; de *rationalis* is vertaald als "rentmeester"; de *silentarius* – degene die in het paleis van de keizer de stilte bewaard – als "kamerheer"; de *laterculensis* als "bewaarder van het ambtenarenregister"; de *irenarchus* als "commissaris van politie"; de *magister officiorum* als "directeur-generaal van de diensten"; de *biarchus* als "proviandmeester"; de *cancelarius* als "gerechtssecretaris"; de *castrensis* als "intendant"; de *logographus* als boekhouder; de *censitor* als belastingregistrator; de *primiscrinus* als opperklerk; de *iuridicus* als "districtsrechter"; de *defensor civitatis* als "stadsbeschermer"; de *schola palatina* als "keizerlijke garde".

Aldus een kleine selectie uit de vele dilemma's die in het kader van de *Codex*vertaling om een standpunt vragen en die de lezer enig inzicht moge bieden in de "grandeur et misère" van de lopende Europese vertaalondernemingen van het *Corpus iuris civilis*.